

skal have den hvide knold at æde, før den trækkes til tyren, og den mørke bagefter »for at holde på sæden«. Man lægger snittede gøgeurtknolde på koens foder (16), og siger, at orner, men ikke søer æder *gøgeliljer* (17). – På Færøerne koger man knoldene i drikkevandet til tyren for at gøre den parringslysten (1800; 18).

LITTERATUR: (1) 697 98; 830 5,1886,95f (Horsenseggen); (2) 488 4,1880,407 og 6,1883,292f; 830 8,1887,46; 19 145; 328e 120; (3) 161 1906/23: 1683; (4) 488i 4,1896,612; (5) 488i 4,614; (6) 903 86; 328e 120; 634 15489 (Mors); (7) 718 201; (8) 159 1956, 55–101; (9) 19 144f; 830 3,1886,80; (10) 519 35; (11) 783b; (12) 634 17923; (13) 488g 3,97; (14) 328e 122f; (15) 466 163; 228e 2,556 jf. XXXVIII; 195 11,1893,75; (16) 488 9,1888,14,127; 519 35; 107; (17) 398 1806,739; (18) 518 209.

ANDEN ANVENDELSE

Af den hvide rodknold koges salep, et mildt stoppende middel mod diarré, især hos spædbørn (1), den tørrede og knuste knold bruges som sago (2); »det var at ønske, at Asien ikke mere skulle trække penge for det, som landet [selv] tilbyder« (1796; 3). Under krigen med England 1807–14 blev rodknoldene anbefalet som brød-surrogat – »kun skade, at alle de orkidéer, som vokser i Danmark, næppe ville brødføde dets indbyggere i to dage« (4).

Et vinafkog tilsat honning giver et sårhelende mundvand, de knuste rødder et omslag på alle hævelser, »renser og læger alle sår«, en latværg af knoldene mod svindsot og lungesygdomme (1500-t; 5). – Knoldene er anført i farmakopeen 1772.

Folk med »en vis sygdom« (syfilis?) drikker et dekokt af den lyse knold (MJylland; 6). Spiser man om foråret de tre først sete gøgeurter, får man ikke koldfeber (malaria) det år (Langeland; 7).

Knoldene af de fleste arter bruges som erstatning for gummi arabicum (2).

LITTERATUR: (1) 488i 4,614; jf. 304 310; (2) 398 1806,780; (3) 739 1,374; (4) 639 3,1840–41,188; (5) 841 1577,94f; (6) 328e 120; (7) 19 145.

OVERTRO

En klog kone i Himmerland lod »urten med de to hænder« ligge under kirkens alterklæde tre højtider i træk, så kunne den give svar på tilfælde (1), sml. alrune bd. 4. Med den tørrede rod på sig er man ved natтетid værnnet mod spøgelse; den fordriver hekse og St. Hans aften kan

man se dem ride til Bloksbjerg (2). Gøgeurt og perikon gravet ned under tærskelen til stalden eller sat over stalddøren beskytter dyrene mod troldtøj (MJylland; 3), gøgeurtknolde lagt i sien værner mælken og sikrer gårdens »smørlykke« (ØJylland; 4). Med en gøgeurt hentet af en svale, hvis rede man har tilstoppet, kan man åbne alle låse (5), sml. jernurt bd. 4.

Om en gøgeurt hedder det 1648 (6), at der fra hver blomst hænger »ligesom et firføddet dyr eller et lille menneskes legeme med udstrakte arme og adskilte knæ, uden hoved« (= den fligede underlæbe). Ole Borch mente 1673 at kunne finde hebraiske bogstaver og talcifre i blomsten (7). – Når visse dele af blomsten fjernes, viser sig en figur, der tydes som Marie med barnet eller en mand i en sæk (Jylland; 8), sml. stedmoderblomst bd. 2.

LITTERATUR: (1) 488i 6,1,311; (22) 830 3,1885, 15; (3) 328e 123; (4) 466 163; (5) 488j 6,196; (6) 697 97; (7) 49d 1,120f; (8) 830 2,94 og 12,158.

Valnød, *Juglans regia*

Højt bredkronet træ med fannede, efter gnidning aromatisk duftende blade, og stenfrugter bestående af en sten med lysebrun, rynket skal omgivet af grønt kødet men halvtørt lag, der knust farver huden brun.

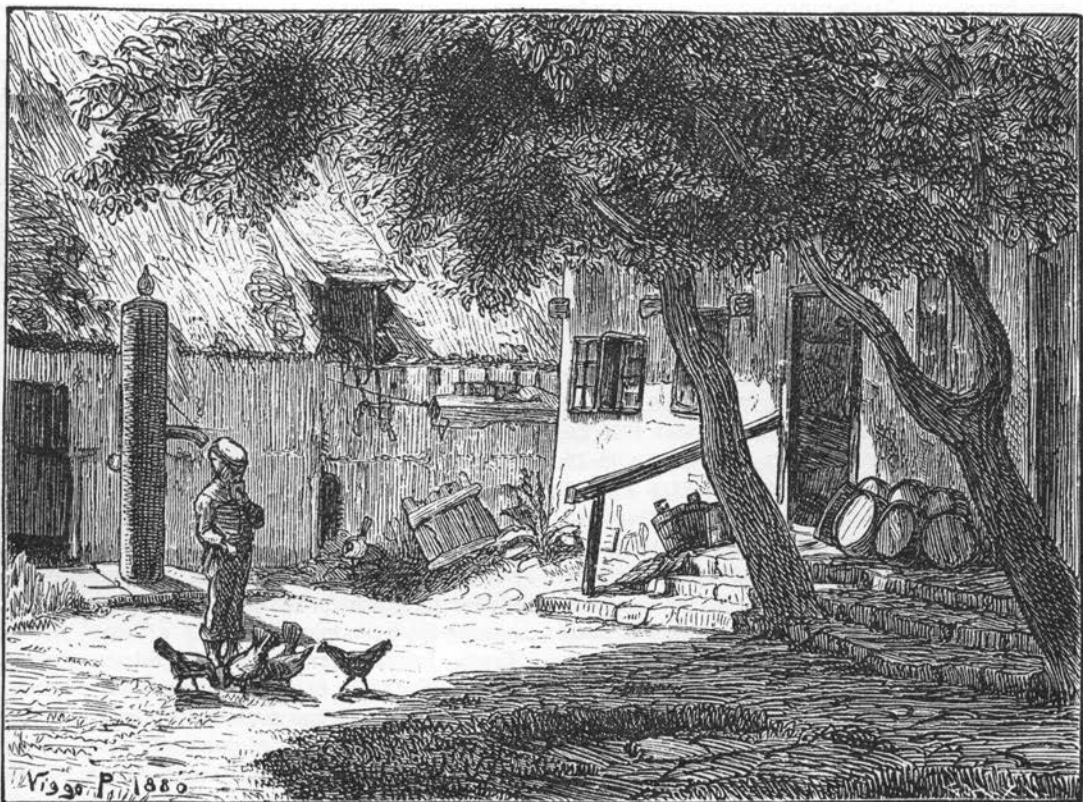
Hjemmehørende i Sydeuropa og Orienten; almindelig plantet i haver og parker, på gårdspladser, som allé.

Valnød slutningen af 1300-t ff (walnutæ, walnøtæ etc.) = valsk eller vælsk (sydlandsk) nød i modsætning til den nordiske hasselnød; i stedsnavne, bl.a. Valnøddegård 1700-t ff Olsker sogn Bornholm; det grønne kød omkring stenen: *bus* Lolland-Falster og *fas* Bornholm, jf. hassel s. 256f.

LITTERATUR: 689 1,783; 148 10,268.

DYRKNING M.M.

Træet er kendt hos os siden middelalderen, i Svendborg er af valnød fundet en huggespån, der menes at stamme fra 1250–1300 (1), og det blev måske dyrket her allerede fra romersk jernalder (1a). I kong Hans' tid (o. 1500) blev plantet valnød ved klostrene (2), 1510 nævnes et lommefyrtøj anbragt mellem to valnødskaller (3), 1569 leveres 30 valnødtræer til Skanderborg slotshave, 1579 6 tdr. frugter til jule- og nytårs-

En stille gårdsplads overskygget af valnøddetræer, hvis frugter, skaller, blade og bark har fundet rig anvendelse i bondens husholdning. Træsnit af Viggo Pedersen i Ude og Hjemme 27-6-1880.

festen på Malmøhus, 1585 lader Frederik II plante valnød i Frederiksborg have og befaler, at de skal hentes fra kannikernes have i Roskilde (4). Frugterne opbevares om vinteren i tørt træmos (1666; 5), æbler bør lægges på valnødblade, så får de en god lugt (1638; 6). Et gammelt eksemplar ved St. Knuds kirke i Odense kaldes *Klostervalnødden* (7).

Nogle danske sorter (i parentes lokalitet for modertræet):

Grøndal (Grøndalsvænge, København, plantet 1923), *Søborg* (byen ved København, ca. 75 år gl.), *Toreby* (Iglekærgård i Toreby sogn, Lolland; ca. 70 år gl.), *Vålse* (NFalster), *Allinge* (Allinge sygehus; 8). *Lilleø* er den mest plantede sort.

Valnød må ikke plantes i nærheden af andre slags frugttræer, da den tager væksten fra dem så langt skyggen rækker (1648; 9). På Bornholm

blev 1822 sået valnød mellem skovtræer som værn mod sandflugten (10), på Falster plantede man den især som allétræ (1829; 11); i haver omkring Fredensborg findes (1932) en halv snes mægtige eksemplarer, der vistnok blev plantet i første halvdel af 1700-t (12). 22. september 1829 fik birkedommer Johan Peter Møller ved Gyldesteen NVFyn en datter, samme dag såede han en valnød i haven til gården Birkholm; det kæmpemæssige flerstammede træ bærer meget store »nødder« (5×3.5 cm) (13), sml. s. 237. Landets »største« valnødtræ var et eksemplar på gårdspladsen foran Selleberg hovedbygning NFyn, da det gik ud i den strenge vinter 1943-44, blev alderen anslået til ca. 300 år (14); endvidere et eksemplar i købmand Holsts have i Svaneke, fældet 1963; 1939 var træet 22 m højt og kronen dækkede 551.6 m² (15).

Under et stort gammelt valnødtræ i Wibolts

købmandsgård i Middelfart skulle i ufredstider være skjult en skat; det blev fjernet 1964 og man fandt intet (16).

Slog eller piskede man træet med hasselkæppe, bar det flere frugter (17), herom skrives 1647: »Dersom det var sandt, da var det bedst at slå hårdt på dem, om de ellers ville lyde det. Når Gud vil så, bærer de alligevel, vi kan intet slå os til af Gud med øksehammeren« (18). Et valnødtræ skal for at bære rigelig frugt bankes (daglig) på stammebarken, f.eks. med dørmåtten (19).

LITTERATUR: (1) 637 aug. 1973; (1a) 144 2.80, 1954,225; 495 4,664; (2) 12 4.1,17; (3) 588 1930,78; (4) 704b 7,10 sml. 1008 14,1926,73; (5)445 1828.1,6; (6) 1004b 57; (7) 107 1963; (8) 296 56,1940,275-79; (9) 697 93f; (10) 92 32,1949,60; (11) 531b 45; (12) 263 1932,88; (13) 107 1965; (14) 277 1,1939-41,140; 725 4/8 1961; (15) 449 1948,36; 65 8/3 1963; (16) 109 17/9 1964; (17) 452 1,1774,203; 161 1906/23: 2254 (Koldingegnen); (18) 81 109; (19) mundtl. medd. Johan Lange 1935 af skovrider N. Bang, Århus.

LÆGEMIDLER

Valnøddolie anvendes som salve mod hovedpine (begyndelsen af 1400-t; 1).

Christiern Pedersen 1533: kærnerne knust med rudeblade og enebær i eddike indtages som værn mod pest (86a), for leversot spises om morgenen figner med mandel- eller valnødkærner og indgnides med olie af valnød og nardus (28b, 29b), mod forstoppelse bindes valnødskal fyldt med smør på navlen (40a), saften af den grønne frugtskal inddryppes for »øresot« (11a), blegner i hovedet bades med te af bladene (2b).

Henrik Smid 1546ff (2): saften af frøgemmet indkogt med honning stiller »hovedets flydelse, der falder ned på brystet, hvoraf meget ondt kommer, og er god til mundens, halsens og strubens hede bylder«, mundskyllevand blandes dermed.

Niels Mikkelsen Aalborg 1632: de knuste kærner, enebær og rude spises som værn mod pest eller eddikeudtræk heraf drikkes; de ny valnødder er usunde og giver gul galde, hovedpine, besvimelse, svage øjne m.m. (3).

Simon Paulli 1648, 93: raklerne og inderbarken tørret i skygge og derefter i bageovn bevirker opkastning og uddriver således galden og »den seje flegmatiske materie« af maven, især nyttigt, hvis man lider af malaria. Nogle med podagra plukker hvert år valnøddblade, lægger dem lagvis med salt i kælderen, og når smerterne melder

sig, lægges bladene på det smertende sted. »Enhver forsigtig og forstandig husmoder« nedsylter ved St. Hans 24/6 og Margretes dag 13/7 de grønne umodne frugter, som værner mod pest og styrker maven. Nogle lægger tyggede valnødkærner på hundebid: kastes de derefter for en høne, og dør den af at æde dem, var hunden gal. Kærnernes olie kan bruges i klystere, som skal »løsrive den flegmatiske materie«, der er i kroppen samt uddrive tarmluft; olien er også god mod skab og kløe, brandsår af bøssekud gnides med olien og et valnødblad pålægges, det lindrer smerten, stiller betændelse og heler såret, man kan også gnide olien på stødte lemmer. Vand destilleret af blade plukket omkring St. Hans dag, klude vædet dermed og lagt på stinkende benskede fyldt med dødt kød, kan læge dem.

Knuste valnødkærner, rudeblade, enebær og figen i eddike indtages mod gift og værner mod pestsmitte (4). Vandafkog af grønne valnødblade, birkeblade, kamilleblomster og isop til omslag for hovedpine (5).

Tynde kærneskiver sat på brændevin drikkes mod kolik (1774; 6) og oppustethed (7); brændevinsudtræk af de grønne blade hjælper mod kolik, diarré og kvindesygdomme (1798; 8), af de grønne frugtskaller mod kolik (9) og dårlig mave (Slesvig; 10). Dekokt af tørrede blade drikkes for kirtelsyge (11).

Grønne valnøddblade nedlagt i salt lægges på podagra (4). Den kloge kone i Tjørnehoved SSjælland badede syge øjne med te af bladene (o. 1870; 12); indgår i et hårvækstfremmende middel (1807; 13). – Frugten er anført i farmakopeen 1772, bladene sælges endnu på nogle apoteker.

Saften af den grønne skal blandet med flæsk gnides på hestens næse og mule for snue (1500-t?); dekokt af bladene på kvægets vårbylder (14).

LITTERATUR: (1) 15 5; (2) 841 1577,122b; (3) 1004 1634,65,100, 1004b 90; (4) 488o 133,170; (5) 273 175; (6) 474 1774,6f; (7) 161 1906/46: 1; (8) 451b 82f,96; (9) 282 1852,12; 783b (Loll. o. 1860); (10) 747 145; (11) 161 1906/23: 823 (NFalst.); 869 1919,16; 790 1,1941,248; 1009 1951,48f; (12) 1009 1951,48f; (13) 182 4.2,485; (14) 83 44,51,201.

MOD SKADEDYR

Dekokt af de grønne blade fordriver kålorm o.a. skadedyr på kulturplanter (1774ff; 1), således jordlopper (1829; 2) og orm i urtepotter (1852; 3), husdyr badet med eddikeafkog er

værnet mod fluer (1805ff; 4). Der kommer ikke tæger (= væggelus) i seng strøget med udtræk af friske valnødblade og -skaller (1837; 5); bremserne holdt sig fra heste og kvæg vasket med vandafkog af valnødblade, dyvelsdræk og salt (1792; 6). Mod myg var det nok at lægge bladene under hovedpuden (Hvilsted ved Skanderborg; 7). Muldvarpe fordrives af valnødskaller kogt i olie (8) eller hele nødder kogt i valnødolier og lagt i gangene (9), »otte dage efter vil alle muldvarpene i en halv mils[!] strækning omkring være dræbt« (1803; 10).

LITTERATUR: (1) 474 1774,54; 939 8,1859,32; (2) 531b 46; (3) 282 33; (4) 182 3.1,1805,324; 512 16, 1883,560; 416 nr. 27, 1910; 790 1,1941,248 (udtræk af tørre blade mod kvægets utøj); (5) 936 3,228; (6) 792 2,257; (7) 107 1933; (8) 186 55; (9) 576 7,1799, 219; (10) 57 2,460.

FARVNING

Husmødre skal vogte sig for at hænge garn eller linned, »som tit kan være den allerhøjeste kledodie«, til blegning og tørre under valnødtræer, thi dråberne fra kronen giver pletter, der ikke let går af, disse træer bør altså ikke plantes på blegedamme (1648; 1).

Barken farver sort og gråt, den ydre frugtskal med alun sort (1806;2). Hattemagere og farvere køber de grønne skaller til brunfarvning (1863; 3); på øerne har de grønne blade og skaller været meget brugt til at farve uldgarn i nuancer af brunt, navnlig under 1. verdenskrig (4), på Bornholm gav rådne frugtkapper et lysere brunt (5); man har også farvet hår og skæg dermed og benyttet et udtræk til at gøre arme og ben »solbrændte« (6), i H. C. Andersens eventyr *De vilde Svaner* (1838) farver den onde dronning en pige helt sortbrun med valnødsaft.

LITTERATUR: (1) 697 94; (2) 398 1806,851; (3) 86 8,112 sml. 531b 1829,46; (4) 760 143; 865 149; 634 12164,12680 (Langeland o. 1900) m.fl. jf. 413a 224; 699 107; 92 31,1943,138; 946 15; (5) 449 1939, 16; (6) 869 1919,16.

ANDEN ANVENDELSE

I middelalderballaden »Hr. Peders Sørejse« hedder det, at »skibet var af valnødtræ og masten var ligeså« (1). Veddet blev foretrukket til geværkolber, stokke og linealer, anvendt til møbler (o. 1800; 2), billarder o.a. snedkerarbejder (1859; 3).

Den hårde frugtskal giver gode trækul, bladene er en god gødning, umodne kærner kan syltes

(1806; 4), den indre gule hinde om kærnerne sættes på brændevin (1829; 5); man har sat grønne valnødder på brændevin til en bitter, »den så meget festlig ud«, og blev ikke brugt til hverdag (Als), de grønne skaller og tørrede blade farver snapsen sort – jf. H. C. Andersens »Rejsekammeraten« 1835): »De gamle koner, som drak brændevin, farvede den ganske sort, før de drak den, således sørgede de«; bladene indgik i en urtebitter, som forfatteren og skuespilleren Bertel Budtz Müller (1890–1946) beværtede sine gæster med (6). Valnødblade blev lagt i osteløben 14 dage før brugen (1840; 7). »Bønderfolk her i landet« lægger bladene i ølkarret, hvis det nybryggede øl ikke vil gære (1648; 8), sml. ene bd. 1.

Kærnerne anvendes i og på konfekt, undertiden også til bagværk.

Forsøvede eller forgyldte valnødskaller bruges som juletræspynt (1800-t; 9); bladene anvendes til at pynte op med midsommeraften (10); drenge ryger de tørre blade som tobak (Sønderjylland o. 1880; 11), skallen er hovedet på deres primitive pipe og af halve skaller dannes små »både« med mast og rigning af tændstik og sytråd; med sytråd spændt mellem stifter i randen fås et strengeinstrument (12), småpiger bruger skallerne som service i sandkassen (Avernakø; 13).

LITTERATUR: (1) 488 1,1871,322; (2) 792 4,1794, 88; 398 1806,851; (3) 939 8,32; (4) 398 1806,851; (5) 531b 46; (6) 747 93,126,145; (7) 514 1840,139; (8) 697 93; (9) 690 26,324; (10) 830 5,69; 885 31, 1955,182; (11) 634 16647; (12) 107; (13) 634 12205.

OVERTRO, ORDSPROG, GÅDER

En kone i Neksø plantede et valnødtræ for hvert barn hun fødte (1), sml. s. 235; det bragte lykke at synke et valnød»hjerter« = den halve kærne uden at tygge den (Bornholm; 2).

Tre ting gør intet godt uden hug: valnødtræet, asenet og ond kone (Peder Syv 1682; 3).

Hvad er: så højt som et hæs (= kornstak, om træet), så grønt som græs (= løvet), så besk som galde (= frugtskallen) og dog sødt for alle (= kærnen)? eller: smager godt for os alle (4); højt som et hæs, grønt som et græs, sødt som valle og besk som galde og rundt som en røverkugle (Bornholm; 5). Da jeg var ung og i min bedste alder, · fra moders skød til jorden må jeg falde. · De gave mig tre kjoler, af bedste mester skåren. · Den ene var så grøn, den anden hård og stiv, · og når den tredje tages af, så gælder det mit liv (Ulfbølle Fyn; 6).

Hver frugt, madame, skal kendes på sin kærne. • Det var på Dem, jeg tænkte, da bag skallen • jeg fandt en sød, men meget lille hjerne. *Hans Hartvig Seedorff* (7).

LITTERATUR: (1) 449 1938,43; (2) 449 1939,15; (3) 878 1,198; (4) 466 249; 830 6,1886,22; 885 2, 1925-26,188; 310 2,1857,146; (5) 449 1952,26 sml. 488n 140; (6) 519 134; (7) 821o 44.

Birk, *Betula*

Vortebirk (*Betula pendula*) og Hvid- eller Dunbirk (*Betula pubescens*) er almindelige i parker, haver og moser, plantet eller vildtvoksende. Graciøse træer med tynde, ofte hængende grene og kviste, der som navnene antyder er besat med henholdsvis harpiksvorter og dunede. De ydre pergamentlignende korklag på ældre træer giver stammen en smuk hvid farve. Hunraklerne kommer frem i april-maj samtidig med løvspringet og umiddelbart efter at de overvintrede hanrakler har strakt sig og er begyndt at støve.

Navnet birk er fællesgermansk (oldnordisk bjork), på dansk litterært fra o. 1450, men belagt fra ældre tid i stednavne: Birkenæs 1199ff, Birkelse 1204ff, Tibirke 1218ff (se nedenfor), Birkholm 1231ff s.f. Fyn, Østbirk 1267ff (Vestbirk 1425ff), Birkerød 1307ff, Bjarup 1350ff i Gjær herred, Birket 1354ff V.Lolland, måske i Bjernæs 1100-t ff (Biarknesz) på Lolland. *Birk* føres tilbage til sanskrit (oldindisk) *bhurja* 'stråle', beslægtet med ældre dansk bjært = skinnende, blank, og hentyder til den hvide stamme (1). De mange stednavne med birk-, navnlig i Jylland og NSjælland (2), vidner om træets store udbredelse før bøgen blev det dominerende skovtræ; endnu o. 1800 fandtes store birkeskove ved Silkeborg, Rosenholm n.f. Århus og i NSjælland (3). Tibirke tydes som 'birke viet Ti', dvs. en birkehegnet lund, hvor man ofrede til Ti eller Tyr (4).

I Birkerød kommunes våben fra 1922 findes to birketræer.

Oprindelsen til navnene birk, birketing, birke-dommer var næppe, at træet i ældre tid blev plantet som hegn om tingsteder (4), men er snarere hentet fra den birkebevoksede Biärkö i Mälaren, der i vikingetiden var en stor handelsplads, og hvis retsorden via Skåne kom til Danmark (5).

Den højnordiske art Dværgbirk, *Betula nana*, udgjorde i ældre Dryastid o. 15.000-10.000 f. Kr. en væsentlig part af landets plantevækst,

men er forsvundet og kendes kun fra mosefund. Flager af fyrre- og birkebark dækkede gulvet i hytter fra Maglemosetiden (Holmegård) o. 5.000-6.000 f.Kr. (6). Fiskeredskaber, bl.a. ålekube, af flettede birkeris og fyrrekviste (eller -rødder?) kendes fra Ertebøllekulturen o. 4.000 f.Kr. til begyndelsen af yngre stenalder (7). I Egtvedpigens kiste (ældre broncealder) var ved ligets fødder stillet en birkebarksspand med tyttebærvin. En slev af birketræ blev fundet i et hus fra ældre jernalder i Ginderup Fyn (8); på en oldtidsplow fundet i Dunneruplund ved Vejle og dateret o. 500 f.Kr. er åsen af birk, skær og styr af eg (9).

Birkebegs-klumper er fundet i mange sten- og broncealdergrave; materialet blev brugt som tætnings- og bindemiddel eller »kit« til ornamenterale udsmykninger, fyld i hule genstande m.m., i jernalderen til at fæste beviklinger om buer og pilestager (10). En krukke fra keltisk jernalder o. 400 f.Kr. i Dyrkær mose ved Ulstrup var repareret med birkebeg og påklæbet strimler af træets yderste tynde korklag (11).

Yngre runerække (o. 800 e.Kr.) havde et tegn † for *nauð* (nød) og þ for træet (eller birkeris).

LITTERATUR: (1) 827 1,30; 955 1921,66f; 159 1936,82,93; (2) 148 2,29,66; 6,180; 8,109 jf. 82; 9, 207; 11 81,93 jf. 141; 12 112,127,182f; 13 61; 689 1, 190; (3) 667 4,1802,27; (4) 919 5,3,1876,147; (5) 690 2,692; (6) 254 1951,69; (7) 254 1952,91-100; (8) 254 1930,27; (9) 955 1941,101ff; (10) 96 23; (11) 996 1940,4.

NAVNGIVNE OG MARKANTE BIRKE

Kejsertræet i Hornbæk plantage, kejser (czar) Alexander den Tredje skar i stammen et kronet A III (1).

Wellendorfs Birk ved Jægerspris var opkaldt efter forstmanden Chr. Wellendorf (død 1859) (2). *Maries Birk* ved »Fjordvang« i Ejby pr. Kirkehyllinge, plantet o. 1880 af husmandskonens Marie Nielsen, der satte ét træ, men fra roden skød tre lige store stammer op.

De syv Brødre eller *De syv Søstre* i Blykøbbe plantage på Bornholm; stammen spaltet i syv dele (3).

Fem Brødre ved Gl. Rønnevej gennem lystskoven nær Hasle, fem træer vokset op af samme rod (4).

Jespers Birk ved Jagtvejen i Almindingen, visnet og toppen afbrækket (1934), men resterne må ikke fjernes, da der blev sat ondskab i træet. Det var o. 1914 mærket ud til fældning, men en gammel skovarbejder nægtede at gøre det, for så